

ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék

/ MTA Judaisztikai Kutatóközpont

2007/08, I. (őszi) félév

A héber nyelv története, I

A panel-kollégiumot szervezi: Koltai Kornélia

HBN-181

péntek 9:15–10

Múzeum körút 4, F épület, II. em., 233 (szemináriumi terem)

Komoróczy Géza

Héber epigráfia

07/10/12

I. Felirat – osztrakon – kézirat – szöveg

II. A mássalhangzó- / betű-írás előzményei – kezdetei

a) Ugarit

Az ugariti ékírás a jelenleg ismert legkorábbi kifejlett ábécé-írás.¹ Létrejöttének hátterében áll – egyik előfeltétele volt – a mezopotámiai írásbeliség, amely az i. e. 2. évezred közepén Elő-Ázsia nyugati térségében szelvében el volt terjedve: az agyag mint íróanyag és a szótag- jelölő, illetve kisebb arányban szó-jelölő ékjelek (syllabogramma, illetve logogramma), használták Ugaritban is. Saját nyelvükön Ugaritban tulajdonképpen két ugariti ábécét használtak,² egy szűkebbet (21/22 ékjel), amelynél az írásirány jobbról balra haladt, és egy bővebbet (30 ékjel), amelynél balról jobbra. Az 1–6 kicsiny ékből, ezek különféle kombinációjával kialakított ékjelek mindkét ábécében lényegesen geometrikusabbak és egyszerűbbek, mint a babylóni ékírás jelei. A bővebb ábécében, amelyben a legtöbb ránk maradt szöveget írták, és amely a standard ugariti írásnak tekinthető, az összesen 30 ékírásos jel tulajdonképpen mind betű (mássalhangzó), de az 'alef (') gyenge mássalhangzó három jele három különböző magánhangzóval ('a, 'i, 'u) van összekapcsolva.³ Közülük az első a nyugati sémi írásokban használatos 'alef (𐤀), a másik kettő mint önálló graféma csak az ugariti írásban van meg. Nem lehet kétség az iránt, hogy ezt az írást tudatosan tervezték meg,⁴

¹ Manfred Dietrich & Oswald Loretz, "The Ugaritic Script", in: Wilfred G. E. Watson & Nicolas Wyatt, Eds., *Handbook of Ugaritic Studies* (Handbuch der Orientalistik, Abt. I, Bd. 39) (Leiden – Boston – Köln: Brill, 1999), pp. 81–90.

² Manfred Dietrich & Oswald Loretz, *Die Keilalphabet. Die phönizisch-kanaanäischen und altarabischen Alphabeten in Ugarit* (Abhandlungen zur Literatur Alt-Syrien-Palästinas und Mesopotamiens, 1) (Münster: Ugarit-Verlag, 1988); uők, "The Cuneiform Alphabets of Ugarit", *Ugarit-Forschungen*, 21 (1989), pp. 101–112.

³ Johannes Friedrich, "Zu den drei Aleph-Zeichen des Ras-Schamra-Alphabets", *Zeitschrift für Assyriologie*, 41 (1933), pp. 305–313; Stanislav Segert, "The Last Sign in the Ugaritic Alphabet", *Ugarit-Forschungen*, 15 (1983), pp. 201–218; Josef Tropper, "Das letzte Zeichen des ugaritischen Alphabets", *Ugarit-Forschungen*, 27 (1995), pp. 505–532; 28 (1996), pp. 651–652.

⁴ Gernot Windfuhr, "The Cuneiform Signs of Ugarit", *Journal of Near Eastern Studies*, 29 (1970), pp. 48–51.

mondhatni, egyszeri aktussal alakították ki. Az ugariti írás nem használ logogramákat, ez az írás belső jellegét elszakította az ókori Kelet nagy vegyes írásrendszereitől.

A mássalhangzó-írás mintája Ugariton kívül keresendő. Maradékalanul fonétikus írás gyakorlatilag nincs. Ignace J. Gelb elmélete⁵ szerint a nyugati sémi ábécék (*alefbét*) mássalhangzó-jelei valójában mind nyílt szótagot (CV: *ba, bi, bu* stb.) jelölnek, olvasatukat (vokalizáció) – a nyílt szótag magánhangzóját – a nyelvtani helyzet határozza meg. Az ugariti írást a mezopotámiai ékírási hagyomány körébe sorolja a jelek alakja és – a bővebb rendszerben – az írásirány (balról jobbra); a nyugati sémi írásokkal közös vonása az írás fonétizációja: a jelek nyílt szótag értéke, az ábécé sorrendje és – a szűkebb rendszerben – az írás-irány (jobbról balra). Az ugariti írást oly módon alakították ki, hogy a nyugati sémi mássalhangzó-írást transzponálták a mezopotámiai ékírás alapján kialakított grafémákba.

A nyugati sémi / ó-kanaáni (kanaáni / föníciai / arámi) mássalhangzó-írás rendszerében a legkorábbi ismert feliratok a XII/XI. századból maradtak fenn. Az ábécét mint betűsört pedig a héber Biblia úgynevezett ábécé- / *alefbét*-zsoltárai⁶ rögzítik: ezekben a sor-/vers-fők a betűsört adják, részben vagy teljes egészében. A legkorábbi arámi ábécé-felirat Tell Halafból ismeretes, a VII. századból való, ennek valódi jellegét csak később ismerték fel.⁷

Az ábécé mint betűsor⁸ jelenleg ismert legkorábbi emlékei is ugariti ékírási szövegek: köztük egy hasáb alakú kis agyagtáblácska Ugaritból, amely három sorban elrendezve adja az ábécé összesen 30 betűjét; az ásatások során 1938/39-ben került elő,⁹ de jelentőségét csak 1949-ben ismerték fel.¹⁰ Utóbb más hasonló ábécé-táblákat is találtak, több teljeset, de töredékeseket is. Ezeknek az ábécéknek nyilvánvalóan az írások képzésében, egyszerűbben szólva, az iskolában volt szerepük. Az ugariti

⁵ Ignace J. Gelb, *A Study of Writing. The Foundations of Grammatology* (Chicago: The University of Chicago Press, 1952, 1963²) / *Von der Keilschrift zum Alphabet. Grundlagen einer Schriftwissenschaft* (Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 1958).

⁶ Ps. 119; emellett Ps. 9–10; 25; 34; 37; 111; 112; 145, továbbá Thr. 1–4 és Prov. 31,10-31.

⁷ Rainer Degen, "Ein aramäisches Alphabet vom Tell Halaf", in: uő, Walter W. Müller & Wolfgang Röhlig, *Neue Ephemeris für semitische Epigraphik*, III (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1978), pp. 1–9.

⁸ Godfrey R. Driver, *Semitic Writing from Pictograph to Alphabet* (The Schweich Lectures of the British Academy for 1944) (London: Oxford Press, 1948; newly revised version ed. by S. A. Hopkins, 1976³).

⁹ RS 10.87 = CTA 186 = PRU 2, 185 = KTU 5.4. Jelenleg 8 ép és 5 töredékes ugariti ábécé-tábla ismert.

¹⁰ RS 12.68 stb. – Charles Virolleaud, "L'Abécédaire de Ras-Shamra", *Journal Asiatique*, 238 (1950), pp. 481–482; uő, "Les nouvelles tablettes de Ras Shamra", *Syria*, 28 (1951), pp. 22–48, 163–173, kül. p. 22 sk.: "Les abécédaires"; uő, *Textes en cunéiformes alphabétiques des archives est, ouest et du petit palais* (Palais royal d'Ugarit, 2 / Mission de Ras Shamra, 7) (Paris: Imprimerie Nationale – Librairie C. Klincksieck, 1965), no. 184A, 185B, 186C, 188, 189. – Otto Eissfeldt, "Ein Beleg für die Buchstabenfolge unseres Alphabets aus dem 14. Jahrhundert v. Chr." (1950), in: uő, *Kleine Schriften*, III (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1966), pp. 94–102; William W. Hallo, "Isaiah 28 and the Ugaritic Abecedaries", *Journal of Biblical Literature*, 77 (1958), pp. 324–338; Edmond Sollberger, "Reflexions marginales sur l'Abécédaire d'Ugarit", *Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, 29/30 (1978–1980), pp. 37–40.

ábécé-táblákon a betűk sorrendje ugyanaz, mint az említett nyugati sémi – héber, arámi stb. – ábécékben (*alefbét*). Ez utóbbiak azonban csak 22 betűből állnak. Az ugariti ábécé többlet-betűi részben a betűsor jelei közé vannak beiktatva (a mássalhangzó-jelek), részben a betűsor végén állnak (a 2 új 'alef-jel), egyébként azonban a két írásrendszer azonos hangértékű betűinek a sorrendje is azonos.

A nyugati sémi ábécé – a betűk felsorolása, rögzített sorrendje – valamikor a 2. évezred közepén alakult ki, *terminus ante / ad quem* éppen az ugariti ékírás széles körű használata lehet (XV/XIV. század). Az ábécénél, természetesen, nem lehet későbbi a nyugati sémi betűírás sem. Ez eredetileg alighanem egyszerű vonalas jeleket használt.¹¹ Ilyen jelek láthatók a Kumidi / Kámid el-Lozban talált cserepeken.¹² Valószínű, hogy ez a vonalas írás szolgált a későbbiekben közös forrásul (1) a kanaáni / föníciai / arámi, illetve (2) ékjeles változatban az ugariti, végül pedig (3) a dél-arab íráshoz; ezek a rendszerek a fejlődés önálló, párhuzamos ágainak vagy – mint az ugariti – tudatos adaptációnak az eredményei.¹³

Ugaritban az *alefbét* típusú ábécé-táblán kívül találtak egy más jellegű ábécé-táblát is,¹⁴ mégpedig olyant, amelyen a jelek sorrendje a dél-arab ábécéét (*halakham*) követi. Hasonló ábécé (agyagtáblácska), ugariti ékírással,¹⁵ már régebben (1933) előkerült Dél-Palesztina / Izraelben (Bét-Semes¹⁶), késő-bronzkori rétegben, anélkül, hogy mibenlétét annak idején felismerték volna.¹⁷ Ez az ábécé 28 jelet tartalmaz, tehát lényegében a bővebb ábécének felel meg.

¹¹ Robert R. Stieglitz, "The Ugaritic Cuneiform and Canaanite Linear Alphabets", *Journal of Near Eastern Studies*, 30 (1971), pp. 135–139; Alan R. Millard, "The Ugaritic and Canaanite Alphabets – Some Notes", *Ugarit-Forschungen*, 11 (1979), pp. 613–616; Josef Tropper, "Ägyptisches, nordwestsemitisches und altsüdarabisches Alphabet", *Ugarit-Forschungen*, 28 (1997), pp. 619–632.

¹² Rolf Hachmann, "Ostraka mit eingeritzten und eingestempelten Zeichen aus Kāmid-el-Lōz (Libanon). Probleme der phönikischen Buchstabenschrift und der ugaritischen Keilschrift", in: Machteld J. Mellink, Edith Porada & Tahsin Özgüç, Eds., *Nimet Özgüç'e armağan. Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), pp. 227–272.

¹³ Ugyanez az írás szolgálhatott mintául Egyiptomban is a kései mássalhangzó-ábécéhez, amelynek hieroglif jeleit – iskolai célokra – a dél-arab *halakham*-ábécéhez hasonló sorrendben (HRH) rögzítették. Leghíresebb emléke a taniszi "Sign papyrus" (i. sz. I. század).

¹⁴ RS 88.2215. – Pierre Bordreuil & Dennis Pardee, "Un abécédaire du type sud-sémitique découvert en 1988 dans les fouilles archéologiques françaises de Ras Shamra-Ougarit", *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres*, (1995), pp. 855–860. – Josef Tropper, "Ägyptisches, nordwestsemitisches und altsüdarabisches Alphabet", *Ugarit-Forschungen*, 28 (1996), pp. 619–632.

¹⁵ A jelek sorrendje: H–L–H(kh)–M–Q...

¹⁶ Jeruzsálem közelében, ma: Rumeile.

¹⁷ Első fényképe: Elihu Grant, "Beth Shemesh in 1933", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 52 (1933), pp. 3–5, kül. p. 4. – A. G. Loundine [Avraam G. Lundin], "L'abécédaire de Beth Shemes", *Le Muséon*, 100 (1987), pp. 243–250; Manfred Dietrich & Oswald Loretz, "Die Alphabettafel aus Beth Šemeš und die ursprüngliche Heimat der Ugariter", in: Gerlinde Mauer & Ursula Magen, Hrsg., *Ad bene et fideliter seminandum. Festgabe für Karlheinz Deller* (Alter Orient und Altes Testament, 220) (Kevelaer: Butzon & Bercker – Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1987), pp. 61–85; B. Sass, "The Beth Shemesh Tablet", *Ugarit-Forschungen*, 23 (1991), pp. 315–326; Émile Puech, "La tablette cunéiforme de Beth Shemesh. Premier témoin de la séquence des lettres du sud-sémitique", in: C. Baurain,

Az ugariti ékírásban tehát jelen volt a nyugati sémi ábécé mindkét hagyománya. Sőt, fennmaradt egy olyan tábla is,¹⁸ amelyen az ugariti szűkebb ábécé jeleit egybevetették a babylóni ékírás jeleivel, utóbbinak a CV típusú szótagjeleit használva.

A mássalhangzó-írásnak és az ábécé betűsorának eredetét és kialakulásának közelebbi időpontját egyelőre még ezek után is homály fedi. Kérdés, lesz-e egyáltalán a kezünkben valaha is olyan emlék, amelyet biztosan a *legelsőnek* mondhatunk, olyan forrás, amely a nyugati sémi írás mássalhangzó-jeleinek a feltalálását rögzíti.¹⁹

C. Bonnet & V. Krings, Éd., *Phoinikeia grammata. Lire et écrire en Méditerranée* (Namur: Société des Études Classiques, 1991), pp. 33–47.

¹⁸ RS 19.159.

¹⁹ Az óperzsa írás esetében ezt a forrást jelenti Dareiosz biszutuni feliratának óperzsa és élámi változatában a híres és sokat vitatott 70. §, amely szerint a király a perzsa nyelvű szöveghez külön “írás mód”-ot (*dipimajj / dipicsiszam*) alakított ki, s ez volna az óperzsa ékírás. A szakasz értelmezéséhez lásd Walther Hinz, “Die Einführung der altpersischen Schrift – Zum Absatz 70 der Behistun-Inschrift”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 102 (1952), pp. 28–38; Julius Lewy, “The Problems Inherent in Section 70 of the Behistun Inscription”, *Hebrew Union College Annual*, 25 (1954), pp. 169–208; Roman Ghirshman, “À propos de l’écriture cunéiforme vieux-perse”, *Journal of Near Eastern Studies*, 24 (1965), pp. 244–250; Harmatta János, “I. Dareios és az óperzsa ékírás”, *Antik Tanulmányok*, 13 (1966), pp. 189–211 / “The Bisutun Inscription and the Introduction of the Old Persian Cuneiform Script”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14 (1966), pp. 255–283; Leo Trümpelmann, “Zur Entstehungsgeschichte des Monumentes Dareios I. von Bisutun und zur Datierung der Einführung der altpersischen Schrift”, *Archäologischer Anzeiger*, (1967), pp. 281–298; Walther Hinz, “Die Entstehung der altpersischen Keilschrift”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, NF 1 (1968), pp. 95–98; Igor M. Diakonoff, “The Origin of the »Old Persian« Writing System and the Ancient Oriental Epigraphic and Annalistic Traditions”, in: Mary Boyce & Ilya Gershevitch, Eds., *W[alter] B. Henning Memorial Volume* (London: Lund Humphries, 1970), pp. 98–124; Walther Hinz, “Die Zusätze zur Darius-Inschrift von Behistan”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, NF 5 (1972), pp. 243–251; Pierre Lecoq, “Le problème de l’écriture vieux-perse”, in: *Commémoration Cyrus*, III (Acta Iranica, 3 / 1^{ière} série: Hommage universel, 3) (Teheran – Liège: Bibliothèque Pahlavi / Leiden: E. J. Brill, 1974), pp. 25–107; uő, “Observations sur l’écriture cunéiforme vieux-perse”, in: Gherardo Gnoli, Ed., *Iranian Studies* (Orientalia Romana. Essays and Lectures, 5 / Serie orientale Roma, 42) (Rome: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1983), pp. 31–39; Karl Hoffmann, “Zur altpersischen Schrift”, in: uő, *Aufsätze zur Indoiranistik*, hrsg. von Johanna Narten (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1976), pp. 620–645; G. Cohen, “Origin of Persian Cuneiform”, *Comments on Etymology*, 6, no. 5/6 (1976), pp. 1–11; Manfred Mayrhofer, “Überlegungen zur Entstehung der altpersischen Keilschrift”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 42 (1979), pp. 290–296; Wolfram Nagel, “Pasargadae. Ein Lagebericht zum Problem des Beginns Achämenidischer Kunst und altpersischer Schrift”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, no. 111 (1979), pp. 75–88; Clarisse Herrenschildt, “Le paragraphe 70 de l’inscription de Bisutun”, in: Charles-Henri de Fouchécour & Philippe Gignoux, Éd., *Études irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard* (Studia Iranica. Cahier 7) (Paris: Association pour l’avancement des études iraniennes, 1989), pp. 193–208; Manfred Mayrhofer, “Über die Verschriftung des Altpersischen”, *Historische Sprachforschung*, 102 (1989), pp. 174–186; új lenyomatban in: uő, *Ausgewählte kleine Schriften*, II (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1996), pp. 387–399; David Stronach, “On the Genesis of the Old-Persian Cuneiform Script”, in: François Vallat, Éd., *Contribution à l’histoire de l’Iran. Mélanges offerts à Jean Perrot* (Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, 1990), pp. 195–203; Florence Malbran-Labat, “Note sur le § 70 de Behistoun”, *N.A.B.U.*, 6 (1992), p. 66 sk., no. 86; Philip Huysse, “Some

Külön probléma a betűk nevének eredete. A nevek egy része felismerhetően az archaikus betűforma képi tartalmának megnevezése ('alef, 'szarvasmarha' stb.).²⁰ Több név azonban aligha több, mint másodlagos asszociáció.²¹

Biztosnak látszik, hogy az ugariti ékírás a nyugati sémi mássalhangzó-írás adaptációja volt. Az ugariti bővebb ábécét magában Ugaritban és a közvetlenül Ugarit befolyása alatt álló területeken használták. A szűkebb ábécé emlékei kisebb számban maradtak fenn.²² Kérdés, hogy mi az oka a két változat kialakulásának. A bővebb ábécében a nyugati sémi mássalhangzó-írás betűsorát kibővítették az ugariti nyelv néhány sajátos mássalhangzójának jelével és két további 'alef-jellel. A szűkebb ábécé a nyugati sémi nyelvek hangkészletét adja vissza.

Elképzelhető, bár kevéssé valószínű, hogy a nyugati sémi vonalas mássalhangzó-írás alapján először az ugariti bővebb ábécét alakították ki, a mezopotámiai ékírás nyomán megtervezett jelekkel, balról jobbra vezetett sorokkal, agyagtáblán, majd ebből vezették le az eredeti nyugati sémi rendszerhez közelebb álló szűkebb ábécét, megtartva – a fennmaradt emlékeken kissé elnagyolva – az ékírásos jeleket, de visszatérve a jobbról balra haladó sorokhoz. Magam azonban sokkal valószínűbbnek látom, hogy az átvétel / adaptáció fordítva történt: Elő-Ázsia nyugati térségében először a nyugati sémi vonalas mássalhangzó-írás betűjelei helyett kialakítottak hasonló értékű ékjeleket, agyagtáblán való használatra, majd Ugaritban egy jól átgondolt reform-lépéssel a jelkészletet az ugariti nyelv hangállományának megfelelően kiegészítették, és – a mezopotámiai ékíráshoz igazodva – megváltoztatták az írásirányt is.

b) Proto-Szinaji írás (Szinaj-félsziget)

Első említése: Koszmasz Indikopleusztész ("India-utazó") nesztoriánus szerzetes, aki a Föld lapos voltának bizonyításához gyűjtött adatokat, *Khrisztianiké topographia / Topographia Christiana* ("A keresztyény földek leírása") (i. sz. 522, közzétette: Alexandria, i. sz. 547): a Szinaj-hegyek remeteségében a sziklákon bevéselt héber betűk vannak írva, amelyeket a környéket bejárva magam láttam, némely zsidók azt magyarázták, hogy ez és ez, ilyen és ilyen évben, hónapban...

Further Thoughts on the Bisitun Monument and the Genesis of the Old Persian Cuneiform Script", *Bulletin of the Asia Institute*, NS 13 (1999), pp. 45–66; Enrique Quintania, "A vueltas con el apartado 70 de Behistún, Version elamita", *N.A.B.U.*, (2001), no. 13. – Az óperzsa ékírás jelformái analógiául szolgálhatnak az ugariti ábécé-írás tudatos megtervezéséhez, lásd Richard T. Hallock, "On the Old Persian Signs", *Journal of Near Eastern Studies*, 29 (1970), pp. 52–55; Gernot L. Windfuhr, "Notes on the Old Persian Signs", *Indo-Iranian Journal*, 12 (1970), pp. 121–125; Clarisse Herrenschildt, "Nugae antico-persianae", in: Heleen Sancisi-Weerdenburg & Amélie Kuhrt, Eds., *Achaemenid History, IV: Centre and Periphery* (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1990), pp. 37–61

²⁰ Michael Jursa, "Weitere aramäische Buchstabennamen in akkadischer Überlieferung", *N.A.B.U.*, (2002), no. 13.

²¹ Mint ahogyan Magyarországon az I. osztályban, például, az M betűt a tehén rajzához társították, a *muú* felidézésére.

²² Manfred Dietrich & Oswald Loretz, *Die Keilalphabet. Die phönizisch-kanaanäischen und altarabischen Alphabeten in Ugarit* (Abhandlungen zur Literatur Alt-Syrien–Palästinas und Mesopotamiens, 1) (Münster: Ugarit-Verlag, 1988), p. 145 skk.

Első kiadott szöveg: Athanasius Kircher (1602–1680), *Prodromus Coptus sive Aegyptiacus* (Roma, 1636)

Ismeretes ca. 50 sziklába karcolt felirat a réz- és malachit-bányáknál (Vádi Ma'ara, Szerábit el-Khádem közelében), Flinders Petrie 1904/05 telén a Háthor-templomnál talált ilyeneket (16), a többit 1927–1935 fedezték fel. Ca. i. e. 1500

c) Proto-kanaáni írásjelek / feliratok:

Sekhem, Gezer, Megiddo, Bét Semes, Tell el-Hászi, Tell el-Ajúl, Tell Rehov, Tell Beit Mirsim stb.

A 22 betűs ábécé első emlékei:

nyílhegyek (Bét Lehem, Lákhis)

III. Nagy felirat-leletek

Nyugat-Elő-Ázsia: héber – föniciai – arámi –moábi stb. nyelvű feliratok

A feliratok első tudományos áttekintése

Wilhelm Gesenius (1786–1842), *Scripturae linguaeque Phoeniciae monumenta* (1837)

Héber / föniciai / arámi stb. feliratok:

1845: Marseille-i árjegyzék

1855: Szidón, Esmunázár szarkofágja

1868: Dibán, Mesa sztéléje (IX. század) (szó- és mondat elválasztó jelek!)

1874: Parahyba (hamisítvány!)

1874: Gezer (X. század)

1876: Abraham Firkovitsch (1786–1874) krimi zsidó sírfeliratai, kiadta Albert Harkavy

1881: CIS, Pars I: föniciai; II: arámi; stb.

1880: Siloam, Conrad Schick, Emil Kautsch, A. Socin

1882: Daniel Chwolson, CIHebraicarum, Grabinschriften aus der Krim

1890: Zencirli

1923: Büblosz: Ahiram szarkofág

...

1947 skk.: Holt-tengeri tekerccsek, Qumran Cave IV, Vádi Murabbaát, Bar Kosziba levelek (arámi), az első gét stb.

1962: Vádi Dálijé (Jerihótól É-ra): “Samaritan Papyri” (az Alexandrosz elől menekülők elrejtett kéziratok ca. a IV. század közepéről; arámi)

1967: Deir Alla (Jordánia) festett (“tinta”) falfelirat: Bileám (arámi)

1993: Tel Dán (az első monumentális felirat, héber–arámi)

IV. Ókori Izraél

Monumentális felíratra utal a Bibliában: II. Sám. 18,18; Ps. 2,7; vallási jelentőségű szöveg felíratos rögzítésére utal: Ex. 24,12; 34,1; Deut. 4,13 (tízparancsolat); Deut. 27,2 sk., 8,32; 24,25 sk. (a sekhem-i szövetségi irat)

Felíratos emlékek az ókori Izraélből: pecsétnyomó, osztrakon (Hácor; Somron / Samaria; Tell Qaszíla; Javne-Jam; lákhisi levelek stb.), papyrus (VIII/VII. század: levél; Vádi Murabbaát), ezüst tekerccs: a kohanita áldás szövegével (Ketef Hinnom, VIII/VII. század), agyag bulla (plomba), agyag edények (edény füleken למלך)

jelzet, ca. 800 db, pozitív pecsételővel a még nyers agyagba benyomva; utólag tintával felírt formula: גבן גדר אמריהו stb.), súlyok, pénzek

Szövegcorpusok (ókor):

H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, I–III (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1962–1964)

John C. L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions*, I: *Hebrew and Moabite Inscriptions* (Oxford: Clarendon Press, 1971)

Johannes Renz & Wolfgang Röllig, *Handbuch der althebräischen Inschriften* (Handbuch der althebräischen Epigraphik), I–II/1 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995)

G. I. Davies, *Ancient Hebrew Inscriptions: Corpus and Concordance* (Cambridge University press, 1991) (átírásban)

Nahman Avigad & Benjamin Sass, *Corpus of West Semitic Stamp Seals* (Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities, etc.: 1997)

William Horbury & David Noy, *Jewish Inscriptions of Graeco–Roman Egypt* (Cambridge University Press, 1992)

David Noy, Alexander Panayotov & Hanswulf Bloedhorn, Ed., *Inscriptiones Judaicae Orientis*, I: *Eastern Europe* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2004); II: Walter Ameling, Ed., *Kleinasien* (2004); III: David Noy & Hanswulf Bloedhorn, Ed., *Syria and Cyprus* (2004)

Viaszos tábla: akk. *léhu* > héb. *lúah*

Elephantinéi papyrusok (az V. század vége), többek között Ahiqar

Gyors tájékoztatóhoz:

Bezalel Porten, *The Elephantine Papyri in English: Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change* (Leiden, etc.: E. J. Brill, 1996)

Bőr: *diphthera*, pergamen (< Pergamon, a II. század óta), *vellum* (borjú- vagy báránybőr); Qumrán – Tóra, *tefillin*, *mezuza*

NB: P. avot 4,20, Elisa ben Abuja: gyermek tanítása: írni tiszta papírra, öreg tanítása: kivakart (már korábban használt) papírra (*palimpsestus*); Péchi Simon ford. (1630 k.): “Elysach az Abuja fia mondotta: Az ki gyermeket tanít, mihez lehet az hasonló? Hasonló az jó ténthoz, mellyel szép új pappirosra (נייר חדש) írnak, hát akj vén embert tanít, mihez lehet hasonló? Az ténthoz, melyet vakart pappirosra (נייר מחוקק) írnek.”²³

Tetoválás tilalma: Lev. 19,28 (כתבת קעקע); m Makkot 3,6. – Megengedett a jahvista identifikáció kar-/tenyér-tetoválással: Lev. 44,5; Jes. 49,16; Jób 37,7

Váltás az ó-kanaáni betűformákról a kvadratikus betűkre: VI/V. század. Euszebiosz: Eszdraszról azt tartják, hogy a fogságban a régiek helyett más betűket vett át. – bT Szanhedrin 21b: כתב אשורית, “asszír írás”

Archaizmus: a tetragrammaton (יהוה) Qumránban (Jesaja) kvadratikus szövegben ó-kanaáni betűkkel

Antik könyv-kultúra hatása: *librarius* > לבלר, “írnok”, “kézirat másoló”; *calamus* > קלמוס, “író nád”; *kalamarion* > קלמרין, “tintatartó” stb.

Maszóra: lásd a tanszéki honlapon egy külön *hand-out*-omat: Maszóra, maszoréták (2005/06, II. félév), és az ott megadott irodalmat

²³ Koltai Kornélia, *Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai: Az Atyák mondásai...* (Hungaria Judaica, 11) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999), p. 86.

V. Középkori epigráfia

sírkő (stb.) felirat

David Noy, *Jewish Inscriptions of Western Europe*, I: *Italy (Excluding the City of Rome), Spain and Gaul* (Cambridge University Press, 1993); II: *The City of Rome* (1995)

David Noy, Alexander Panayotov & Hanswulf Bloedhorn, Ed., *Inscriptiones Judaicae Orientis*, I: *Eastern Europe* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2004)

Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Leiden: E. J. Brill, 1983)

pecsételő

Daniel M. Friedenberg, *Medieval Jewish Seals from Europe* (Detroit: Wayne State University Press, 1987)

héber veretes pénz (XIII. század)

Rádóczy Gyula, “A héber betűjeles Árpád-házi pénzekhez”, *Numizmatikai Közlöny*, 72–73 (1973–1974), pp. 33–37

Nagy Loránt, “Adatok a késő Árpád-kori pénzek kormeghatározásához”, *Numizmatikai Közlöny*, 72–73 (1973–1974), pp. 43–47

Scheiber Sándor, “A héber betűjeles Árpád-házi pénzekhez”, *Numizmatikai Közlöny*, 72–73 (1973–1974), p. 91

zászló

Mátyás és Beatrix esküvőjén (1476), a királyné koronázása után a Budára bevonuló királyi párt a zsidók is köszöntötték. Zászlójukon, a hat ágú Dávid-csillag, a zsidó-főveg és három csillag mellett héber betűs felirat díszelgett. A feliratot a szemtanúk nem tudták értelmezni, a pontatlan leírás leginkább mint *Semá Jisraél* vagy *Sekhina Jisraél* rekonstruálható.

kéziratok (Széfer Tora, tefillin, mezuzá) díszítése

tag (תג / תאג): első (!) említése (*keraiá*) Máté ev. 5,18; Lukács ev. 16,17

a következő betűkre: ש, ז, צ, ע, ה, נ, ט, ז, ג

a Talmud szerint Mózes külön felment az Ö.-hoz, hogy nézze, amint a Tórát díszíti
Maimonides: ezek nélkül a Tóra-tekerccs nem érvénytelen, mert csak díszítmény; az askenázi hagyományban azonban általában érvénytelennek tekintik

interpunkció története

Turán Tamás, “The History of Hebrew Punctuation – Introductory Chapters”, *Tarbiz*, 71, no. 3–4 (2002) (héber)

VI. Újkor – jelen

zsinagógai feliratok

kézikönyv:

Bracha Yaniv, Zohar Hanegbi & Shalom Sabar, *Hebrew Inscriptions and their Translations* (Jerusalem Index of Jewish Art: Survey of Synagogues) (Jerusalem: Centre for Jewish Art, The Hebrew University, 1988)

Néhány példa (Mád)

Persely felirata

מתן בסתר יכפה אף

“A rejtve (adott) adomány megtisztít a haragtól.”²⁴

Sivviti-tábla

שויתי / יהוה / לנגדי תמיד

²⁴ Prov. 21,14.

“Mindig az Örökkévalót állítottam magam elé.”²⁵

Ima Jom kippur estéjén (maariv)

אל מלך יושב
על כסא
רחמים מתנהג
בחסידות מוחל עונות
עמו מעביר ראשון ראשון מרבה
מחילה לחטאים וסליחה
לפושעים עושה צדקות עם
כל בשר ורוח לא כרעתם
תגמול אל הורית לנו לומר
שלש עשרה וזכיר לנו היום
ברית שלש עשרה כהודעת
לענו מקדם כמו שכתוב
וירד יי ויתיצב
עמו שם ויקרא
בשם יי זיא
מ' מלכה אשת
ר' יצחק

Isten, az irgalom / trónusán ülő
király, (aki) kegyelemmel
viseltetik irántunk, megbocsátja népének
bűneit, eltörli őket egymás után, sokat
elenged a vétkeseknek, nagyon sokat
a hűtleneknek, jóindulattal van
minden test és lélek iránt, nem rosszaságukhoz mérten
fizet meg nekik. Isten, te magad tanítottál meg minket arra, hogy hivatkozzunk
tizenhárom tulajdonságodra. És ma emlékezzél meg
a tizenhárom (tulajdonságod jegyében kötött) szövetségről, melyet tudattál
hajdan az alázatos (Mózesrel), amint meg van írva:
“És lejött az Örökkévaló, és megállt
ott mellette, és ő
szólította az Örökkévaló nevét.”²⁶
Málka asszony, a felesége
Jichak úrnak.

a halottmosdatás, temetés imái
sírkő-felirat

mintaszerű kiadás (és községi proszopográfia):

Bernhard Wachstein, *Die Grabinschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt*
(Eisenstädter Forschungen, 1) (Wien: Adolf Holzhausen, 1922)

amulett

Mose / Mózes Teitelbaum (1759–1841) sátoraljaújhelyi rabbi amuletteket
(kámea)²⁷ gyártott, és a hozzá forduló betegeknek, segítséget kérőknek,

²⁵ Ps. 16,8.

²⁶ Ex.34,5.

gyermekáldásra váró nőknek, hitelezőiktől szorongatott adósoknak osztogatta őket, százával keresték fel messze földről. “A sátoraljaújhelyi rabbi orientális bűbájossággal van teli. Talizmánokat ad el. A talizmános zsidó azt hiszi, ha vett ilyen, szerencsés.”²⁸ Segítségét a hívók kérés nélkül is bőséges ajándékokkal jutalmazták. A végén már két írnokot foglalkoztatott, hogy kézirata nyomán kvadratikus betűkkel megírják az amulett szövegét. A látogatók szerint szobája olyan volt, mint egy patika: szekrényében minden bajra volt kész amulett. A hatóságokkal is összeütközésbe került, amikor 1822-ben néhány bebörtönzött zsidót, akiket vérvád miatt tartóztattak le, szintén amulettekkel látott el. A hatóságok úgy értelmezték, hogy szökésükhöz akart segítséget nyújtani, maga a rabbi azonban kijelentette, hogy az amulettek egyszerűen a mezuzát helyettesítik, és a foglyokat a démonoktól védik. Valóban hitt az amulettek erejében. Az 1831. évi nagy kolera-járvány²⁹ idején nemcsak talizmánokat osztott: pálinkát is, fertőtlenítőszer gyanánt, és figyelmeztetett az étkezési szabályok (*kasrut*) betartására, a napi fürdésre, az étkezés előtti kézmosásra: a vallási előírások segítségével akarta megfékezni a járványt. Felvilágosult kortársa, David Friesenhausen / David ben Méir *ha-Kohén* (1750 k.–1828) hunfalvi (Hunsdorf / Unsdorf / Hünszdorf)³⁰ *dajján*, a haszidizmus elszánt ellenfele (*mitnaggéd*) könyvben támadta meg a “kámeá”-kat osztogató rabbit,³¹ de sem a csodáiban való hitnek, sem a haszidizmus felvidéki terjedésének nem tudott gátat vetni.

XIX. század óta: bilingvizmus terjedése

Izrael: európai típusú héber feliratok; vallási kontextusban: erős askenázi hagyomány

07/10/11/KG

²⁷ Bár az olasz (*cameo*) eredetű szó féldrágakő gemmát jelent, vésettél és / vagy felirattal, a héberben tágabb jelentésben használják; Teitelbaum rabbi kámeái pergamenre írt szövegek voltak.

²⁸ Balásy János, *Észrevételek a honi gazdaságbeli szorgalmak akadályairól* (Pest, 1831), p. 97 skk.

²⁹ Az európai háttérhez lásd Asa Briggs, “Cholera and Society in the Nineteenth Century”, *Past and Present*, 19, no. 120 (1961), pp. 76–96; Richard J. Evans, “Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-century Europe”, *Past and Present*, 19, no. 120 (1985), pp. 123–146. – Magyarországhoz: Máday Lajos, “Kolerajárványok és az általános halandóság trendjei Európában a XIX. században”, *Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár. Közlemények*, 26, no. 2–3 (1982), pp. 330–351.

³⁰ Ma: Huncovce (Szlovákia).

³¹ מוסדות הבל (1820), a könyv IV. részében.